

SERBEST ZAMAN ETKİNLİKLERİNİN GENÇLERİN PSİKO-SOSYAL DURUMLARINA İLİŞKİN ALGISI ÜZERİNDEKİ ROLÜ

THE ROLE OF LEISURE TIME ACTIVITIES ON THE CONCEPT RELATED TO THE PSYCHO - SOCIAL DEVELOPMENT OF THE YOUTH

Nagehan BÜKÜŞOĞLU

Ali Fuat BAYTURAN

Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Çocuk Psikiyatrisi Anabilim Dalı

Anahtar kelimeler: serbest zaman etkinlikleri psikososyal gelişim, gençlik.

Key words : leisure time activities, psychosocial development, youth.

ÖZET

Bu araştırmada Serbest Zaman Etkinliklerinin (SZE) gençlerin kişilik, sosyal ve eğitimsel gelişimleri üzerindeki etkileri incelenmiştir. Çalışma Orta Doğu Teknik Üniversitesi Öğrenci Toplulukları, Hacettepe Üniversitesi Serbest Zaman Kulüpleri, Yenimahalle ve Çankaya Gençlik Merkezine aktif olarak katılım gösteren 389 genç üzerinde yapılmıştır. Araştırmacıların hazırladığı anket SZE kurumlarında gruplar halinde uygulanmıştır. SZE katılan 90 genç dışında diğer gençlerde SZE sonrası olumlu yönde psikososyal gelişme saptanmıştır. Bulgular gençlerin kendilerini SZE öncesi daha fazla sessiz, pasif, algılamalarına karşın, SZE sonrası aktif, girişken, güvenli, daha az kaygılı algıladıklarını ortaya çıkarmıştır. Kendini tanıma, düşüncelerini ifade edebilme, sorumluluk alma gibi sosyal becerilerinde SZE öncesine göre belirgin artış belirlenmiştir. Gençlerin yarısı SZE'nin okul başarısı hiç etkilemediği, üçte biri arttırdığını belirtmiştir. Sonuç olarak, gençlerin ruh sağlığını korumada ve sosyal becerilerini arttırmada serbest zaman hizmeti veren kuruluşların yaygınlaşması, daha çok gence ulaşması önem kazanmaktadır.

SUMMARY

In this study the effects of leisure time activities on the personality and psycho-social development of the youth are examined. the study was on 389 people attendindg Youth Centers of the Middle East Technical University, Hacettepe University Leisure Time Clubs, Yenimahalle and Çankaya Youth Centre. A questionnaire prepared by researchers was applied on groups in leisure time clubs except from 90 youth a positive psycho-social development was determined on the other people after the leisure time activities. Findings proved that youth thought of themselves as silent and passive before leisure time activities whereas after the leisure time activities they felt more active, social, self-confident and had less anxiety. There is a clear increase in their social abilities such as self-awareness, self-explanation and taking responsibilities compared to the situation before the leisure time activities. Half of the youth said leisure time activities didn't affect theirs success in school, whereas one third of them said they have an increase in their success. As a result, in order to protect psychological health of the youth and increase their social abilities the number of youth centers of leisure time activities should be increased.

GİRİŞ

2000 yılı genel nüfus sayımı verilerine göre, Türkiye'de 25 yaşın altındaki nüfus 41.921.000'dir. Türkiye nüfusunun %66 sı olan bu sayı bir çok ülke nüfusundan daha fazladır.

Ayrıca Türkiye'de yaş ortalamasının 26.8, Almanya'da 40, Japonya'da 42 olduğu düşünülürse; Türkiye'deki gençlik potansiyeli daha iyi anlaşılacaktır. (1). Gençlik çocuklukla erişkinlik arasında yer alan gelişme, ruhsal olgunlaşma ve yaşama hazırlık dönemidir.

Yazışma adresi : Nagehan BÜKÜŞOĞLU, Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi Çocuk Psikiyatrisi Anabilim Dalı, Bornova, İZMİR

Makale geliş tarihi : 10.06.2004 ; kabul tarihi : 25.05.2005

Çeşitli tanımlarda gençlik dönemi farklı yaş aralıklarında belirtilmekle birlikte genellikle 12-24 yaşları olarak kabul edilmektedir. Gençlik toplumun en dinamik, en akışkan hareketli kesimidir. Aynı zamanda bu dinamik grubun yardımsever, kurtarıcı, bunun için kendini tehlikeye atmaktan kaçınmayan cesur davranışlarına da sıkça rastlanır. Duygulanımlarında çok sık değişiklik görülür. Gençlerin fiziksel enerjileri duygu durumları ile birleştiğinde ortaya çok önemli bir potansiyel güç çıkmaktadır. Geçiş dönemi olduğu için, bu gücün nasıl kullanıldığı sadece gençlik çağında değil, erişkinlik çağında da ruhsal ve toplumsal yönden sağlıklı, verimli bir birey olmayı belirleyecektir. Çocuk ve gençlerin okul ve iş zamanları dışındaki özgür zamanlarını değerlendirebilecekleri uygun yerlere de gerek olduğu, ancak bu tip yerlerin eksikliği ve fırsat eşitsizlikleri, I. Ulusal Çocuk Kongresinde ve Ulusal Çocuk Forum'unda çocuklar tarafından saptanıp sonuç bildirgelerine konmuştur. Çocuk ve gençlerin boş zamanlarını değerlendirecek yerlerin olmaması, onların ruhsal ve bedensel gelişimlerini olumsuz yönde etkileyebilecek ortamlara kaymasına yol açabilir. Doğan, Ceylan, Sümer'e göre, kötü ortamlarda bulunmaları veya yanlış arkadaşlıklar kurmaları sonucunda uyuşturucu ve diğer zararlı maddeleri kullanan, yasa dışı eylemlere yönelerek suç işleyen çocuk ve gençlerin sayısının verilere göre her yıl artması buna örnek gösterilebilir (1).

Sosyalleşme sürecinde kendini gerçekleştirme önemli bir yere sahiptir. Sosyalleşme gencin kişiliğini kazanma sürecidir. Gençlerin sosyalleşmeleri, arkadaşlık, aile, çevre ilişkileri, medya araçları, kültür, sanat, spor, müzik uğraşları gibi pek çok sosyalleşme etmenleri ile ilişki içinde gerçekleşmektedir. Serbest Zaman Etkinlikleri (SZE) kurumları, gençlerin bir arada olabilmeleri, gruba ait olma, birbirlerini etkileme gücü yaş dönemi özellikleri gereği etkinliklerden daha fazla yararlanmalarını sağlamaktadır. Yapısallaşmış ve kurumsallaşmış serbest zaman etkinliği sunan gençlik kurumları gençlerin sosyalleşmelerine, kurumsallaşmamış etkinliklerden daha fazla katkıda bulunur.

Uluslararası Boş Zamanları İnceleme Grubunu'nun verdiği tanıma göre " Serbest zaman etkinliği, kişinin mesleki ve toplumsal ödevlerini yerini getirdikten sonra özgür iradesi ile girişebileceği dinlenme, eğlenme, bilgi ya da becerilerini geliştirme, toplum yaşamına gönüllü olarak katılma gibi bir dizi uğraştır. Her geçen gün yeni etkinlikler gündeme gelmekle beraber, söz konusu faaliyetlerde bazı temel etkinlik alanları şu şekilde gruplandırılmıştır: (2)

1. Sanatsal (sinema, edebiyat, tiyatro, müzik, resim, fotoğraf, vb.)

2. Entellektüel (kitap, konferanslar, radyo, TV, vb.)
3. Sosyal (aile, partiler, toplantılar, vb.)
4. Pratik (bahçecilik, el sanatları, el işleri, vb.)
5. Fiziki (spor, yürüyüş, avcılık, balıkçılık, vb.)

Bu çalışma, gençlerin kurumlarda gerçekleştirilen SZE'ne katılımını sosyodemografik yönden değerlendirmeyi ve bu etkinliklerin gençlerin psiko-sosyal gelişimlerine katkısını ortaya koymayı amaçlamıştır.

GEREÇ VE YÖNTEM

Çalışma evreni Ankara'da bulunan serbest zaman etkinliklerinin gerçekleştiği kulüp, topluluk ve gençlik merkezlerine aktif olarak katılan 15-24 yaş grubu gençlerdir. Örneklem grubu Orta Doğu Teknik Üniversitesi (159) ve Hacettepe Üniversitesi (151) kulüpleri ile Çankaya ve Yenimahalle Gençlik Merkezlerine (79) devam eden 389 gençten oluşmaktadır. Araştırmacılar anketi oluştururken gençlerle çalışan akademisyenlerin görüşlerinden yararlanmışlardır. Gençlere uygulanan anket: gençleri ve ailelerini tanıtıcı sosyo-demografik bilgiler, devam ettikleri serbest zaman etkinlikleri, SZE'nin etkisini incelemek amacıyla SZE öncesi ve sonrası kişilik özelliklerine, sosyal ilişki kurma becerilerine ve okul başarılarına ilişkin soruları içermektedir. Anket formu hazırlandıktan sonra 20 genç ile ön deneme yapılmış, işlemeyen maddeler çıkarılarak son şekli verilmiştir. SZE kurumlarına gidilerek araştırma hakkında bilgi verilmiş, gönüllülük esasına dayanarak çalışmaya katılmak isteyen gençlere anket formları dağıtılmış, gruplar halinde uygulama yapılmıştır. Ortalama uygulama süresi yaklaşık 15-20 dakika sürmüştür.

Veriler yüzdelerle dağılım ile sunulmuş ve okul başarısına etkisi SPSS bilgisayar programında non-parametrik ki-kare testi ile analiz edilmiştir.

BULGULAR

Araştırma kapsamında yer alan gençler yaş dilimlerine göre; 15-18 yaş %20.8 (n=81), 19-21 yaş %52.2 (n=203), 22-24 yaş %27 (n=105) oranlarındadır. Toplam 389 gencin %54 'ü (n=210) erkek, %46' sı (n=179) kızdır. Öğrenim durumlarına göre; %13.4' ü (n=52) lise, %3.6 (n=14) üniversiteye hazırlık, %83 'ü (n=323) üniversite eğitimine devam etmektedirler. Öğrenim yaşamlarını en çok sürdürdükleri yerleşim yerine göre; %86.1'ı (n=335) il merkezinde, %9.5

(n=37)'i ilçe, %1.5'i (n=6) yurtdışı, %2.8'i (n=11) köylerde yaşamaktadır.

Ekonomik durumlarına göre gençler; %2.3 (n=9) çok iyi, %35.7 (n=139) iyi, %47.8 (n=186) orta, %11.1 (n=43) kötü, %3.1 (n=12) çok kötü sosyoekonomik düzeyde yer almaktadır. Anne babanın öğrenim durumlarına göre; babaların %23'ü (n=92) ilkokul, %9.3 (n=36) ortaokul, %22.6 (n=88) lise, %44.5 (n=173) üniversite, annelerin %5.1 (n=20) okur-yazar değil, %34.7 (n=135) ilkokul, %12.6 (n=49) ortaokul, %25.2 (n=98) lise, %22.4 (n=87) üniversite mezunudur. Gençlerin Serbest Zaman Etkinlikleri (SZE) öncesi ve sonrasında psikososyal yönden kendi-

lerinde algıladıkları değişimin verileri aşağıdaki tablolarda yer almaktadır; Tablo:1 kişilik özellikleri, Tablo:2 psikososyal gelişim, Tablo:3 okul başarısına etkilerini göstermektedir.

Gençlerin kişilik özellikleri SZE öncesi ve sonrası karşılaştırıldığında 90 kişi (%23) kendilerinde hiçbir alanda bir farklılık oluşmadığını bildirmiştir. Okul başarısı üzerine SZE nin etkisini incelemek için non-parametrik ki-kare testi uygulanmıştır. SZE'nin okul başarısını olumlu ya da olumsuz yönden etkilemediği istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (Ki-kare değeri 97.74, p<.0001).

Tablo 1. SZE Öncesi ve Sonrası Gencin Kişilik Özellikleri

Kişilik Özellikleri	Önce		Sonra	
	n	%	n	%
Sessiz, pasif, güvensiz	108	28	48	12.3
Kaygılı veya hüzünlü	28	7.1	15	3.8
Engellenme eşiği düşük	27	6.9	55	14.1
Değişken, kendisiyle barışık değil	18	4.6	9	2.3
Aktif, neşeli, girişken, güvenli	157	40.3	213	55

Tablo 2. SZE Sonrası Gencin Psiko-Sosyal Gelişimi Üzerine Etkileri

Psiko-sosyal Gelişim Özellikleri	Önce		Sonra	
	n	%	n	%
Kendini tanıma becerisi	40	10.3	349	89.7
Eleştiri karşısında düşüncelerini söyleme	81	20.8	308	79.2
Olumlu arkadaşlık ilişkileri	118	30.4	271	69.6
Gelecek ile ilgili planları etkileme	123	31.6	266	68.4
Toplumsal sorunlara duyarlı olma	128	33	261	67
Sorumluluk alma ve işi sonlandırma	69	17.7	320	82.3
Zorlukla karşılaştığında mücadele etme	19	4.8	370	95.2

Tablo 3. SZE'nin Okul Başarısına Etkisi

Okul Başarısı	n	%
Okul başarısını arttırdı	141	36.24
Okul başarısını azalttı	45	11.56
Başarıyı hiç etkilemedi	203	52.18
Toplam	389	100

TARTIŞMA

Bu çalışmada, kurumsallaşmış SZE etkinliklerine katılan 15-24 yaş arası gençlerin demografik özellikleri ve psikososyal özellikleri sunulmuştur. SZE'ne en fazla katılım gösteren gençlerin 19-21 yaş diliminde yer alması

örneklem grubunun ağırlıklı olarak üniversite öğrencisi olması, bu yaş grubunun üniversiteye devam edenlerde yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır.

Erkekler kızlardan göreceli olarak daha fazla SZE'ne katılım göstermesine karşın, bu oran birbirine oldukça yakındır. Ankara'da 803 üniversite öğrencisi üzerinde yapılan çalışmada benzeri sonuçla karşılaşılmıştır. Ayrıca, kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre aktif katılımlı etkinliklere daha az yöneldikleri, katıldıkları etkinliklere ayırdıkları sürelerin ise daha kısa olduğu belirlenmiştir (1). Bu bulgu, erkeklerin daha çok dış dünya ile temas etmeleri, daha geniş zaman dilimlerinde SZE'ne katılım sağlama kolaylığı, toplumumuzda kızlara yönelik olumsuz aile etkisi ile açıklanabilir.

Çalışmada, öğrenim yaşamlarını en çok sürdürdükleri yerleşim yeri "il" olan gençler, üst ve orta sosyoekonomik düzeydeki gençler SZE kurumlarına ilgi göstermiştir. Bu grup, alt gelir grubuna göre toplumsallaşma açısından daha şanslı, sorun davranışlar yönünden daha az risk taşımaktadır. Göçün yoğun yaşandığı ve şehirlerde yoğun gecekondulaşmanın olduğu ülkemizde il dışından gelen gençlerin yasadışı örgütlere eğilim gösterme olasılığı daha fazla olabilir. Kimlik arama sürecinde bu gençler, bir gruba ait olamamanın bocalamasını sürekli ilde, stabil bir ortamda, onaylanan kent kültürü ile yetişmiş gençlerden daha fazla yaşayabilirler. Bu gençlerin kurumsallaşmış SZE'ne katılımı ile sosyalleşmeleri, kendilerini gerçekleştirmeleri, gruba ait olma ihtiyaçlarının giderilmesi ile risk gruplarına kayma olasılığı azalabilecektir.

SZE öncesi gençler birbirinden farklı kişilik özellikleri göstermekle birlikte, %40'ı kendini canlı, neşeli, girişken algılamıştır. SZE'nin doğası gereği daha çok dinamik gençler tarafından tercih edilmesi beklenebilecek bir durumdur. Buna rağmen SZE sonrası bu olumlu özelliklerdeki artış oranı %15 olmuştur. Gençlerin %46'sı kendilerini SZE öncesi olumlu olmayan kişilik özellikleri ile tanımlarken, SZE sonrası bu tanımlamadaki oran %14 azalmıştır. SZE'nin kişilik özelliklerinde farklılık yaratmadığını belirten gençler %23 oranındadır. SZE sonrası kişilik özelliklerinde değişim yaşamadığını bildiren gençlerin, SZE öncesinde de hem olumlu hem de olumsuz özellikleri barındırdıklarını göz ardı etmememiz gerekir. Yurt dışı literatürde fiziksel aktive tedavilerinin, SZE'nin pek çok ruhsal hastalığın tedavisinde etkin bir tedavi yöntemi olduğu, psikososyal gelişimdeki olumlu katkıları bildirilmektedir (3, 4,5). Cılgı, SZE'ne katılım ile olumlu kişilik özelliklerindeki artışı, sosyalleşmenin kişilik kazanma süreci üzerindeki olumlu etkisi ile açıklamaktadır (6). Kılbaş, SZE'nin, eğlendirme ve dinlendirme işlevinin yanı sıra toplumsal değişmeyi ve kalkınmayı destekleyen eğitim işlevinin önem kazandığını, özellikle toplumsallaştırma ve kişilik gelişimini sağlama açısından gençlerin yetiştirilmesinde kurumsal bir niteliğe büründüğünü belirtmektedir (7). Gençlerin psikososyal

becerileri SZE öncesi %4-33 arasında iken SZE sonrasında %67-95 oranlarında değişmektedir. Psikososyal gelişimlerdeki bu iyileşme dikkat çekici bir artış göstermektedir. SZE ve bu etkinliklerde yaşanan etkileşimler gençlerin yaşam deneyimlerini zenginleştirmekte, farkındalıklarını arttırmaktadır. SZE gençlerin yeteneklerini ve güçlü yanlarını ortaya çıkararak kendilerine olan güven duygusu, kabul görme ve başarı duygusunu geliştirmekle birlikte, kendilerini daha iyi tanıyabilmelerine yardımcı olmaktadır. SZE katılım gösteren gençlerin etkinliklerde kendilerini ifade edebilme becerilerini geliştirmeleri sonuçta onların kendi düşüncelerini rahatlıkla söylemelerini kolaylaştırmaktadır. Aynı zamanda arkadaş çevrelerinin gelişmesi, kendi çevrelerinde beğenilen biri olmaları arkadaşlık kurma ve sürdürmelerine yardımcı olmaktadır. Gencin kendini fark etmesi disiplinli, hedefi olan bir ortamda yetişmesi gelecek ile ilgili plan oluşturmasını kolaylaştırmaktadır. Kendi sınırlı yaşantısının dışına çıkarak başka ortamlar, başka insanlarla etkileşimi, grup normlarına uygun davranma zorunluluğu sorumluluk duygusunun geliştirilmesi ve toplumsal bilincin oluşmasını sağlayabilmektedir. Kendilerini gerçekleştirmeleri, artan güven duygusu, zorluklarla baş etme gücünü artırmaktadır

Larson, gençlerin zamanlarının büyük çoğunluğunu okul yaşamı ve yapılandırılmamış "boş zamanlar" ile geçirdiklerini oysa özellikle 21. yüzyılda kişisel gelişimleri için bunun yetersiz olduğu belirtmektedir. Spor, sanat gibi yapılandırılmış aktiviteler ile organizasyonlara katılımın sadece gelişimlerini başlatmada değil aynı zamanda yeni bir dilin kazanımında da etkili olduğunu bildirmektedir (8).

Pek çok aile, çocuk ve gençlerin SZE'ne katılımının okul başarılarını olumsuz etkileyeceği konusunda endişe duymaktadır. Bu kaygıları nedeniyle SZE'ne katılımını zaman zaman engelleyebilmektedirler. Oysa ki çalışmamızda gençler SZE'nin okul başarısı üzerindeki olumsuz etkisini sadece %11 oranında algılamaktadırlar. Bu gençlerin yarısı okul başarılarının SZE'den hiç etkilenmediğini, SZE öncesindeki durumlarının daha sonra da devam ettiğini bildirirken %36'sı olumu yönde bir gelişme tanımlamaktadır. Bu sonuç bizi okul başarısızlığı gösteren öğrencileri SZE etkinliklerine yönlendirmede cesaretlendirebilir. Meksika'da okula devam etme sorunu olan ve olmayan 313 gencin boş zaman aktiviteleri karşılaştırılmış ve çalışmamızı destekleyen bulgular elde edilmiştir. Okula devam eden gençler boş zamanlarında daha çok sportif aktivitelere yönelmekte, aileleri ile birlikte dışarı çıkmakta iken diğer grubun bilgisayar oyunlarını tercih ettiği, arkadaşları ile alkol alımına daha fazla eğilim gösterdiği saptanmıştır (9).

SZE alanında uluslararası düzeyde deklarasyonların yayınlandığı boş zaman etkinliklerine yönelik girişimlerin amacı, insanlığın boş zamanlarını iyi değerlendirerek daha kaliteli bir dünyaya katkıda bulunmasının sağlanmasıdır (10). Bu bağlamda, gençlerin SZE'ne dahil olmasına yönelik organizasyonların yapılmasında en büyük sorumluluk, üniversitelere düşmektedir. Üniversiteler, bünyelerinde yetiştirdikleri öğrencileri meslek sahibi olmak üzere yetiştirmenin yanı sıra onların, yaşamın farklı alanlarında da kendilerini gerçekleştirmelerine zemin hazırlamalıdır.

Ülkemizde üniversite eğitimi dışında kalan büyük oranda genç nüfus bulunmaktadır. Ayrıca yüksek oranda göç yaşanmaktadır. Bu grubun psikososyal ihtiyaçlarının giderilmesinde ise gençlik ve toplum merkezleri etkin rol alabilir. Sorun yaşayan çocuk ve gençlerin yaşamı güçleşmekle birlikte toplumun sosyal dokusunu da olumsuz yönde etkilemektedir. Gençlik Merkezleri Tasarımı uygulamaya konulamazsa, çocuk ve gençlerin sorunları ağırlaşarak sürecektir, onların önemli ve belirgin gereksinimleri karşılanamayacaktır (1).

Gençlerin boş zamanlarını açılacak kurslara ve kültürel etkinliklere devam ederek geçirmeleri suç davranışlarının

azalmasına ve benlik kavramlarının daha olumlu yönde gelişmesine yardımcı olabilir. Toplum merkezlerinin destekleyici, tedavi edici ve geliştirici işlevleriyle birlikte en dikkate değer özelliği, koruyucu çalışmalarla psikososyal problemlerin henüz ortaya çıkmadan önlenmesine katkı yapmalarıdır. Böylece, toplumun iç ve dış kaynakları harekete geçirilerek bireylerin ruh sağlığı güçlendirilmekte ve kaliteli bir yaşam standardının oluşumuna hizmet edilmektedir (11).

Sonuç olarak, SZE'nin gençlerin psikososyal gelişimlerinde olumlu etkileri düşünüldüğünde bu ve benzeri kurumların sayı ve niteliğinin artırılmasının ne denli önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Sadece toplumun bir kesiminden değil toplumun çeşitli sosyo-ekonomik düzeylerinden gençlere ulaşacak şekilde yeniden yapılandırılmalı, yerel yönetimlerle de yaygınlaştırılarak mahallelere kadar inmelidir. Mevcut gençlik hizmetleri, hangi yönetim birimine bağlı olursa olsun, bir çatı altında toplanarak çalışmalar koordinasyon ve eşgüdüm altında psikolojik formasyona sahip liderler tarafından yürütülmelidir.

KAYNAKLAR

1. Doğan O, Ceylan N, Sümer R. Türkiye Gençlik Birliği Derneği. Gençlik Merkezi Tasarımı : Ankara: 2003
2. Tezcan M. Boş Zamanlar Sosyolojisi: A.Ü. Eğitim Fak. Yayınları No: 1993;174.
3. Gregg A, Tkachuk Garry L, Martin. Exercise Therapy for Patients With Psychiatric Disorders. Research and Clinical Implications. Professional Psychology: Research and Practice . 1999 June;30(3): 275-282.
4. Keats MR, Courneya KS, Danielsen S, Whitsett SF. Leisure-time Physical Activity and Psychosocial Well-being in Adolescents Diagnosis. J Pediatr Oncol Nurs 1999 Oct;16(4):180-188.
5. Patel DR, Pratt HD, Greydanus DE. Adolescent Growth, Development, and Psychosocial Aspects of Sports Overview. Res Q Exerc Sport. 1992 Dec; 63(4):341-348
6. Cılga İ. Toplumla Çalışma İlkeleri Açısından Gençlik Merkezi Faaliyetlerinin Geliştirilmesi, Gençlik Merkezi Yöneticileri Semineri, Ankara, MEB Basımevi:1986
7. Kılbaş Ş. Gençlik ve Boş zaman Değerlendirme, AnacaYayınları. Adana: 2001.
8. Larson RW. Toward a psychology of positive youth development. American Psychologist:2000;55 (1): 170-183
9. Jan Marino MD, Medina-Mora ME, Mondragon L, Domenech M, Diaz L. Adolescents who do not attend school, who are they?" Results from household survey conducted in Pachuca, Hgo., Salud Mental. 1999 Jun: 22 (3): 41-47
10. World Leisure and Recreation Association. International Position Statement on Leisure Education and Populations Of Special Needs – Special Contribution Leisure Sciences:2001;23 :293-297.
11. Değirmencioğlu S, Vatansver M, Serin N. Toplum Merkezlerinde Psikolojik Hizmetler Türkiye Gençlik Birliği Derneği, Gençlik Merkezi Tasarımı: Ankara:2003